

прогнозовану інформацію щодо тенденцій та перспектив розвитку людини. В міру становлення глобальних технологій, а також широкого виходу України на світовий економічний ринок та ринок ідей вагомішого значення набуватиме співробітництво прогностичних центрів і колективів України з зарубіжними прогностичними центрами.

С. У. ГОНЧАРЕНКО,
Ю. І. МАЛЬОВАНІЙ

СВІТОГЛЯДНІ ФУНКЦІЇ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Мировоззрение – категория конкретно-историческая. С переходом общества от одного типа цивилизации к другому изменяются и мировоззренческие представления и взгляды. Возрожденная школа Украины должна обеспечивать формирование у школьников современного научного мировоззрения, свободного от элементов как религии, так и воиствующего атеизма.

The ideology is concrete historical category. When the society passes on from one type of civilization to the other, the ideological notions and views change. The revived school of Ukraine should provide the formation of modern scientific outlook of schoolchildren, which will be free from elements of religion and because atheism.

Формування в підростаючого покоління цілісної наукової картини світу, наукового світогляду завжди було головним завданням школи, основою всієї її навчально-виховної діяльності. Соціальний статус світогляду, його роль у житті й окремої людини особливо зростає в умовах перебудови соціально-економічної сфери суспільства. Докорінні соціально-економічні й політичні зміни в країні вимагають відповідних змін і в світобаченні людей. Без змін у суспільній свідомості, менталітеті суспільства, психології й мисленні, в настроях і поглядах

людей не можна досягти успіху і в соціально-економічному розвитку країни. Світогляд — категорія конкретно-історична. Зі зміною об'єктивної діяльності розвиваються, змінюються й поглиблюються і світоглядні уявлення та погляди, значення різних систем світоглядних установок у процесі пізнання й освоєння світу. Положення і погляди, що прийшли в суперечність із новими соціальними умовами й потребами і не відображають суті сьогоденного етапу в житті суспільства, поступаються новим уявленням. Це нормальне явище, яке повністю відповідає духові постійного самооновлення, притаманного справді науковому світогляду, творчому характеру системи поглядів на навколишній світ.

Перехід від тоталітарного суспільства з його жорстко визначеною структурою соціальних ролей, позицій, статусів, чітко і назавжди, на всі випадки життя заданими нормами поведінки людини, запрограмованим від народження світосприйманням призив до падіння утопічного комуністичного світогляду; йде розпад не лише політичних, а й духовно-світоглядних структур.

Визначаючи завдання оновленої школи з формування у молоді наукового світогляду, необхідно врахувати, що в масовій психології зберігається потужний патерналістський комплекс із властивим йому розподільним ухилом свідомості і споживацтвом. Однією з найважливіших особливостей патерналістської свідомості є переважання персоналій над інституціями. Звідси випливає ілюзорне уявлення, ніби для радикальної зміни ситуації в країні досить поганих керівників замінити кращими. Освіта має забезпечити зміну менталітету й світогляду суспільства, прокласти дорогу демократичній громадській свідомості, ринковій грамотності.

На цьому необхідно наголосити, оскільки в умовах розбудови національної системи освіти України занадто часто й безапеляційно багато хто переносить на школу вину за всі помилки й недоліки минулої тоталітарної системи виховання людей. Закреслюють і добре та розумне, нагромаджене школою в минулі роки. І вчитель почав сумніватися, чи правильно він усі ці роки виховував дітей, формував у них розуміння цілісної наукової картини світу, вчив їх наукового світосприймання і світорозуміння.

Останнім часом почастишали спроби заперечити розуміння виховання як цілеспрямованого педагогічного

процесу. Обґрунтовують це тим, що виховання обов'язково пов'язується з тиском на особистість, з її пригніченням, прагненням до усереднення, нівелювання особистості. Знову модними стали марення деяких педагогів про роз'єднання навчання й виховання на самостійні окремі процеси. Пропонується, щоб школа лише вчила дітей, забезпечувала їх певною сумою загальноосвітніх знань, вихованням — “як у цивілізованих країнах” — нехай займаються сім'я, церква, громадські організації. В так званих “авторських” і альтернативних школах, ліцеях, гімназіях тощо запроваджується інститут класних наставників, яких по-модному називають тепер соціальними педагогами, що покликані наглядати за дітьми. Решта ж педагогів має займатися вільною від виховання дидактикою і не морочити собі голову формуванням у школярів наукового світорозуміння, проблемами наркоманії, дитячої злочинності, підліткової проституції.

Безперечно, в організації й змісті навчально-виховної діяльності традиційної школи необхідно рішуче багато від чого відмовитися, виробити новий зміст освіти, орієнтований на формування в дітей цілісної наукової картини світу, наукового світорозуміння. Потрібно серйозно переглянути традиційну практику формування спрощеної системи світогляду, згідно з якою все ділиться на чорне й біле, на “єдино вірне” і “реакційне”, на “наших” і “не наших”. Треба відмовитися від практики виховання людини з тиражованим мисленням, уніфікованими поглядами, думками й поведінкою. Недопустимо продовжувати засмічувати голови дітей і підлітків ідеологічними штампами і стереотипами, соціальними міфами, класовими марновірствами. Однак не менш злочинно створювати духовний, світоглядний вакуум у школі, який, як відомо, швидко заповнюється змістом, ще більш небезпечним і шкідливим для духовності, кругозору і моральності, ніж те, що було донедавна. Замість формування “гвинтика” системи, слухняного колективіста-виконавця школа може почати виховувати молодь набагато примитивнішу і духовно обділенішу.

Розвиток і навіть стабілізація освіти сьогодні немислимі без опрацювання нових світоглядних і ціннісних основ, які визначали б принципи й рамки громадянського самовизначення молоді стосовно горизонтів і перспектив розвитку України. Ці принципи й орієнтири для самостійного вироблення наукового світорозуміння, звичайно,

не мають нічого спільного з обов'язковою державно-партійною ідеологією, провідником якої був раніше вчитель, котрий виконував у школі фактично роль політпрацівника. В новій школі мають культивуватися спільні з дітьми пошуки відповідей на гострі проблемні питання життя суспільства. При цьому ні в якому разі не можна допускати підміни змісту світогляду його лозунгом, перетворенням його в ідеологію, коли процес становлення системи ціннісних орієнтацій, природа якого колективна за суттю, підмінюється нав'язуванням ідеальних норм і зразків. Головне — створювати учням можливість вільно розібратися в існуючому стовпотворінні світоглядів, поглядів, віровчень, способів життя.

Відроджена школа України має бути світською і забезпечувати засвоєння учнями справді наукових знань про явища і факти природи, суспільного життя і людської психіки на рівні, який відповідає сучасному стану розвитку культури, науки й техніки. Вона покликана формувати в дітей і підлітків розуміння наукової картини світу в сучасному її баченні, місця людини в ній, її ставлення до навколишньої дійсності і до самої себе, формувати науковий світогляд. І він має бути вільний від елементів як релігійного, так і войовничо-атеїстичного світосприйняття.

У пошуках шляхів духовного відродження школи не може не шокувати та суєтність, з якою педагоги натовпом повалили до церкви, автоматично переключивши свідомість на інший ідеологічний тоталітарний стереотип. Багато педагогічних колективів шкіл кинулися черпати знання про походження й будову Всесвіту, про смисл життя людини з біблії, корану, талмуда та інших священних книг, запроваджувати обов'язкове вивчення основ релігії, розглядаючи її як чудодійний засіб виховання духовності дітей.

Безперечно, релігія — один з могутніх суспільних рухів, який збагатив духовний потенціал світової історії, виробив ряд прогресивних норм етики й моралі. Тому зміст сучасної шкільної освіти має включати найбільш важливі відомості з історії й філософії світових релігій, атеїзму. Однак це аж ніяк не означає, що школа, покінчивши з атеїстичним періодом своєї діяльності, з такою ж наступальною й безкомпромислою силою взялася за формування в дітей релігійної картини світу і релігійного світогляду. Не варто, мабуть, підносити

релігію на рівень еталонної атеїстичної ідеології, якою школа сита до краю. До того ж робити вигляд, ніби релігія зводиться лише до людяності й тому актуальна для нас, - це, насамперед, виявляти неповагу до самої релігії. Вона створила свій Всесвіт, свою світобудову, в яких норми моральності лише вписані в загальний контекст світового порядку.

Останнім часом багато педагогів свідомо чи ні виступають за формування в учнів картини світу, яка була б еклектичним поєднанням наукової й релігійної картин світу, і на цій основі вироблення в учнів світогляду, в якому наукові погляди поєднувалися б з антинауковими і навіть містичними, хибними марновірствами й забобонами. Ці пропозиції позбавлені здорового глузду, оскільки науковий світогляд діаметрально протилежний релігійному. Якщо релігійний ґрунтується на вірі в незаперечну істинність релігійних доктрин, то науковий вимагає нічого не брати на віру, сумніватися у всьому, не визнає догм та незаперечних істин. Під впливом нових фактів і міркувань не тільки можна, а й потрібно, якщо не виправдано, змінювати свої погляди, замінювати недосконалу теорію більш досконалою.

Це стосується і ставлення до особистості. Основоположники віровчень створювали і створюють “священні книги”, зміст яких оголошується істиною в останній інстанції, а їхні автори — непогрішними. Наука ж не визнає непогрішних. Велика, іноді навіть виняткова увага вчених до визначних представників своєї професії, особливо таких, як І.Ньютон, А.Ейнштейн, Ч.Дарвін чи В.Вернадський, не має нічого спільного з канонізацією святих, обожнюванням. І великі вчені — люди, а у всіх людей є свої слабості. Якщо ж говорити про науку, то найбільш відомі вчені далеко не завжди і не в усьому були правими, пошана до них і визнання їх заслуг ґрунтується не на непогрішності, а на тому, що їм удавалося збагатити науку чудовими досягненнями, бачити далі й глибше від своїх сучасників.

Школа, відмовившись від насаджування віри в єдино абсолютно правильне марксистське вчення, безмежну мудрість і непогрішність його класиків, не повинна переконувати дітей у такій же абсолютній правильності будь-якого з релігійних вчень і непоршності їх творців. Будь-яке “абсолютно і єдино вірне” вчення є “опіумом для народу”, засобом формування ідеологізованої

свідомості й світорозуміння. Ідеологізована свідомість виходить із наперед заданих знань про краще і гірше, про правильність чи хибність ідей, думок чи поглядів. Для ідеологізованої свідомості і світогляду життя як проблема не існує.

Чому саме світогляд виступає серцевиною, основою виховної діяльності школи? Очевидно, відповідь треба шукати в особливій активній, установчій і, отже, регулятивно-творчій ролі світогляду в поведінці й діяльності соціальних груп і окремих людей. Він є вищою формою суспільної свідомості, в якій інтегровані філософські принципи осмислення і синтезу знань про світ у цілому, прикладені під кутом зору інтересів певних соціальних груп і підпорядковані місцю людини в світі та смислові її життя. Своєрідність світогляду як форми суспільної свідомості людини полягає в тому, що засвоєний нею і відображений в її життєвих інтересах він виступає засобом визначення власної позиції людини стосовно всіх життєво важливих явищ і подій. Світогляд є соціально-політичною, науково-теоретичною, філософською, атеїстичною чи релігійною, моральною і естетичною орієнтацією людини. На його основі виробляються світоглядні установки на ту чи іншу оцінку подій у світі, на вибір певної мети й засобів своєї життєдіяльності. Світ “відкривається” людині через її світогляд і те, яким він її “відкривається”, залежить від цього світогляду. Людина в своєму індивідуальному розвитку стає особистістю лише тоді, коли в неї формується певний світогляд, поза яким вона ще не є особистістю у власному розумінні слова.

Світогляд покликаний давати відповіді на питання: що таке навколишній світ, від чого залежить його розвиток; підкоряється він якимось закономірностям, чи в ньому панує хаос; де межа між реальним й ірреальним; що таке дух, свідомість, чим вони визначаються; чи можна пізнати світ, що відрізняє істину від помилок; чи існує прогрес в історії розвитку суспільства, що є визначальним для його розвитку (воля окремих осіб, бога, думки людей, матеріальні умови життя тощо); ради чого варто жити і як треба жити; що таке добро і зло в цьому світі, совість і справедливість, свобода й гідність людини тощо. Центральним питанням світогляду, в якому, мов у фокусі, перетинаються всі проблеми, є ставлення людини до світу, в якому вона живе й діє.

Ефективність роботи школи, кожного педагога з фор-

мування в учнів наукового світогляду значною мірою залежить від правильного розуміння його суті й змісту, місця серед інших форм соціальної свідомості (філософської, естетичної, моральної), чіткого розуміння структури світобачення, стадійності процесу його формування.

У марксистській літературі світогляд тривалий час отожднювався з філософією, частина вчених дотримується такої точки зору й нині. Світогляд і філософія справді мають багато спільного: обоє вони є системою загальних наукових поглядів на природу, суспільство й людину, її свідомість і пізнання; виконують не лише інформаційно-відображаючу, а й активну орієнтувальну, методологічну роль. Однак більшість філософів вважає, що поняття “світогляд” за своїм обсягом значно ширше поняття “філософія”. Та справа не лише в обсязі понять. Філософія і світогляд відрізняються способом вироблення своїх компонентів. Особливість філософії насамперед у тому, що вона є не “практично-духовним”, а теоретичним освоєнням світу. В цьому плані вона — не сам світогляд, а форма його теоретичного вираження й розвитку.

В шкільній практиці ототожнення світогляду з філософією породжує хибну думку, ніби для формування в учнів наукового сприймання досить озброїти їх лише філософськими знаннями, вивчити з ними основні закони, категорії, принципи, озброїти їх філософською термінологією. Це є причиною того, що вчителі прагнуть включити до змісту навчального матеріалу досить складні для розуміння учнів філософські категорії, використати знання з того чи іншого навчального предмета для ілюстрації законів філософії. Така практика лише перевантажує учнів мало зрозумілим матеріалом і, по суті, нічого не дає для вироблення наукового світогляду.

Останнім часом особливо часто світогляд почали отожднювати з науковою картиною світу як формою його відображення в цілому. Насамперед це стосується педагогічної літератури, в якій нерідко світогляд і картина світу вживаються як синоніми. Часто завдання школи й учителя в цьому напрямі неправомірно підміняють простим зведенням в єдину систему, наукову картину всіх набутих учнями знань. На відміну від наукової картини світу, що виступає як зведення найважливіших наукових даних про навколишню діяльність, у світогляді виражається самосвідомість особистості, осмислення нею свого

місця в світі, виправдання своїх ідеалів і прагнень, внутрішня переконаність у своїй правоті. Він є тією духовною призмою, через яку людина дивиться на світ і на саму себе.

Світогляд хоча й включає в себе певну систему наукових знань, але не може бути зведений до системи знань про світ чи сукупності найбільш загальних поглядів на природу і суспільство, на місце людини в природі та в системі суспільних відносин. Знання абсолютно необхідні для вироблення наукового світогляду. Він тому і є науковим, що спирається на міцний фундамент наукових знань, на висновки з усього багатого розвитку наук про природу й суспільство. Однак світогляд передбачає значно більше, ніж знання. Якщо останні засвоєні формально і не стали орієнтиром діяльності, то вони можуть поєднуватися і з різними марновірствами та забобонами, навіть з антисоціальними діями, як це іноді спостерігається в житті. До того ж не всі наукові знання автоматично включаються до змісту світогляду як його складова, а лише ті, які можуть виконувати світоглядні функції. Крім того, наукове світоглядне знання повинно бути певним чином перероблене, осмислене.

Те, що наукові знання є органічною складовою світогляду, ще не означає, що вони безпосередньо виконують цю роль. Наприклад, знання учнів про будову і принцип дії синхрофазотрона, суть генної теорії спадковості, закони формальної логіки, про конструювання і експлуатації машин та механізмів, узяті в своїй відносній самостійності й замкнутості, не відносяться до сфери світогляду. Вони виявляють свою світоглядну роль тією мірою, якою сприяють виявленню взаємовідносин у системі “Людина — світ”, з’ясуванню місця, завдань і шляхів діяльності людини в світі. Ставши фактом свідомості, наукові знання самі по собі не перетворюються автоматично ні в кругозір окремої особистості, ні в світогляд як феномен духовної культури. Це стосується будь-якого знання як гуманітарного, так і природничонаукового.

Наукові знання стають складовою світогляду лише тоді, коли: 1) піддаються філософському осмисленню; 2) відповідають інтересам особистості, оцінюються нею з точки зору реалізації її інтересів; 3) підтверджуються життєвим досвідом; 4) перетворюються в систему внутрішніх переконань і принципів особистого життя. Для цього необхідна спеціальна робота, виконувана — свідомо

чи несвідомо — носієм світосприймання. Суть її полягає в тому, щоб “спроєкувати” одержаний наукою результат на свій внутрішній світ, надати цьому результату не лише об’єктивного, а й обов’язково суб’єктивного значення. Наукові знання, ставши елементом, невід’ємною органічною частиною світогляду особистості, виконують роль певного орієнтира для неї в її ставленнях до навколишньої дійсності, в упорядкуванні й організації цих ставлень, у розумінні їхнього смислу. Знання виконують світоглядні функції, коли набувають характеру переконань — повної і непорушної впевненості людини в правоті своїх ідей, поглядів, принципів й ідеалів. Переконання, виступаючи складною формою індивідуальної свідомості, об’єднують знання про навколишній світ, дають суб’єктивну оцінку їхньої істинності, впевненість в її правильності, включаючи в себе оцінний аспект; переконання є тією своєрідною призмою, через яку особистість бачить навколишній світ. Самі наукові знання виступають лише як будівельний матеріал для переконань.

Предметом світоглядного відношення особистості є природа, суспільство і людина, які особистість хоче не лише осмислити, а й, що істотно важливо, визначити, до них власне ставлення. Під час цього процесу виробляються світоглядні принципи, які відзначаються всезагальністю і специфічною значущістю, такі, як: первинність матерії, вторинність свідомості; визначальна роль суспільного буття стосовно суспільної свідомості (первинність базису, вторинність надбудови); визначальна роль народних мас в історії; неповторність і самоцінність особистості.

При організації роботи школи з формування в учнів наукового світогляду важливо мати на увазі, що це — результат взаємодії пізнавально-виховного процесу і соціального середовища, який так чи інакше опосередкований особистою практикою суб’єкта, дістав завдяки цьому певне емоційне забарвлення і перетворився в певну особистісну, суб’єктивну установку, яка регулює подальшу пізнавальну і практичну діяльність людини. Іншими словами, ефективність процесу формування світогляду зумовлюється активною взаємодією людини з навколишнім світом, її різноманітною діяльністю. У цьому зв’язку найважливішою умовою ефективності процесу вироблення поглядів і переконань учнів має бути поєднання навчання, засвоєння основ наук з їхнім особистим практичним

досвідом, активною участю школярів у суспільнокорисній діяльності. У загальному вигляді процес формування світогляду учнів можна подати у вигляді схеми: знання — розуміння — переконання — діяльність.

Світоглядний потенціал основ наук, які вивчаються в школі, досить великий, але не завжди використовується як слід. Із змістової точки зору світогляд включає три аспекти: 1) природничонауковий — відношення між людиною і природою; 2) соціальний — відношення між людиною і суспільством та людей між собою; 3) філософський — відношення між суб’єктом і об’єктом. Для успішного вироблення в учнів загальних поглядів на світ у цілому необхідно: а) виділити в кожному навчальному предметі сукупність теоретичних понять, узагальнень світоглядного характеру і визначити шлях раціонального їх засвоєння учнями; б) намітити систему міжпредметних зв’язків, які дають можливість із загальних, більш широких позицій і з різних боків розкрити суть явищ природи й життя суспільства. Кожен навчальний предмет має свою систему провідних понять світоглядного характеру. Органічно зв’язати, інтегрувати основні споріднені поняття з окремих навчальних предметів у спільну світоглядну систему означає знайти ключ до успішного розв’язання найскладнішого завдання школи — формування в школярів наукового світогляду.

Важливо чітко усвідомлювати дуже важливу для шкільного навчання істину, що до світоглядних висновків науки не приходять автоматично. Зміст тієї чи іншої конкретної науки чи теорії можна трактувати вузькопрофесійно, звертаючи увагу лише на схеми й алгоритми праці з об’єктами (найчастіше абстрактними) і широко прагнучи зв’язувати місце виявлених наукою закономірних зв’язків у загальному ланцюгу розвитку світу; можна викладати зміст науки нейтрально, всіляко ухиляючись від світоглядного контексту, можна свідомо ставити й розв’язувати ці проблеми з позицій даної науки. При цьому помилкою було б розглядати світоглядні аспекти вивчення основ наук лише як розрізнені ілюстрації прояву філософських законів. Не можна механічно прив’язувати філософські положення до матеріалу конкретних наук. Це є найбільш поширеною помилкою в організації вивчення основ наук у школі. “В цьому явищі проявляється заперечення заперечення, а в цьому — причинно-наслідкові зв’язки” — подібне “ілюстрування” неминуче негативно

впливає на якість засвоєння навчального матеріалу і в той же час нічого не дає для вироблення світоглядних переконань. Філософські положення в цьому разі здаються учням зайвим додатком до навчального матеріалу, який наштовхує на думку про непотрібність і філософії, і світогляду.

Принципово правильний підхід до формування в учнів наукового світогляду при вивченні основ наук полягає в такій організації навчального процесу, за якої світоглядні ідеї й принципи виступають як такі, що природно породжуються самою логікою розгортання навчального матеріалу конкретної науки, відіграючи конструктивну роль у цьому розгортанні.

Об'єктивно кожен крок навчання, кожна порція навчального матеріалу має відношення до навколишнього світу, характеризує якийсь його елемент, явище, властивість. Суб'єктивно ж ні учитель, ні тим більше учень може не помічати взаємозв'язку між даною порцією навчального матеріалу і загальним розумінням та уявленням про навколишній світ. Виникає, так би мовити, дискретність пізнання, тобто в ході уроку даний навчальний матеріал у свідомості вчителя й учнів може не співвідноситися з формуванням наукового світогляду.

Світоглядний, ідейно-теоретичний зміст мають усі науки. Кожна з них, включена в навчальний процес як предмет вивчення, впливає на формування світогляду учнів. Однак світоглядне спрямування навчання не можна підмінити питанням про методологічні основи і зміст тієї чи іншої науки, вони можуть бути розкриті у процесі навчання і стати активним надбанням учня, але можуть і залишитися для нього таємницею або пустою абстракцією. Все залежить від методологічного рівня не стільки самої науки, скільки від рівня її вивчення, тобто від того, якою мірою і з якою результативністю розкриваються у процесі навчання методологічні принципи даної науки і робляться світоглядні висновки, якою мірою і як весь процес вивчення певної науки формує в учня соціально активну позицію.

Ігнорування чи нехтування методологічними аспектами розвитку науки є неприпустимим у навчанні з іншої причини, оскільки методологія є необхідною передумовою розвитку творчих здібностей та інтересів учнів. Стерильне, абстраговане від методологічної основи навчання у кращому разі забезпечує засвоєння навчального ма-

теріалу, але не формує умінь самостійно їх набувати, вести творчий пошук істини. Ігнорування методологічних аспектів призводить до формування в свідомості учня спотвореного образу науки, основи якої вивчаються. Вона постає перед школярами у вигляді набору незаперечних, раз і назавжди встановлених істин, незмінних алгоритмів і стереотипних схем мислення, які невідомо звідки взялися.

Жодну науку не можна підносити учням як суму готових висновків, непорушних догм. Будь-яка наука розвивається через подолання суперечностей. Вони можуть бути різними: між новим фактичним (експериментальним) матеріалом і старими теоріями, різними концепціями і точками зору, між виробленими методами дослідження і новими проблемами тощо. Для формування наукового світогляду учнів принципово важливо в навчанні не замовчувати протиріч у науці і не обминати їх, а вчити їх методології підходу до розв'язання. Ніщо так не загострює і не активізує мислення того, хто пізнає, як розгляд суперечностей в науці. Вчити правильно розуміти їх, ставити й формулювати проблеми, відшукувати методологічні принципи і методику їх розв'язання — значить, виховувати інтелект, мислення школярів, ефективно формувати в них науковий світогляд.

Це передбачає відмову від традиційного інформаційного підходу, орієнтованого на передачу готових знань, зміну позиції педагога в навчальному процесі. Він повинен виступати не в ролі "істини в останній інстанції", проповідника незаперечних тверджень, думок, оцінок. На уроці має панувати плюралізм поглядів, думок, оцінок явищ та фактів. Учитель має показувати не одну-дві, а десяток точок зору на кожну проблему. Показувати і запитувати себе й учнів, яка з них "правильніша", яка ближча до загальнолюдських цінностей.